

УДК 811.161.3'373.611

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ КОРАНЯ ВАП- У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

А. М. Путрыч

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Сурганава, 1, корп. 2, 220072, г. Мінск, Беларусь,
el.fendich@gmail.com*

У артыкуле даследуецца слоўваўтваральнае гняздо з вяршыняй «вапна» ў сучаснай беларускай мове. Аналізуюцца спосабы словаўтварэння лексем на аснове кораня вап-, даследуецца семантыка і функцыянальныя асаблівасці дадзеных лексем. Вынікі даследавання дазваляюць выявіць асноўныя тэндэнцыі словаўтварэння ў сучаснай беларускай мове. Артыкул прызначаны для студэнтаў, выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры і ўсіх, хто цікавіцца сучаснай лінгвістыкай.

Ключавыя словы: словаўтварэнне; словаўтваральны патэнцыял; словаўтваральнае гняздо; афіксацыя; корань вап-.

WORD-FORMATION POTENTIAL OF THE ROOT VAP- IN THE MODERN BELARUSIAN LANGUAGE

A. M. Putrych

*The Center for Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Surganova St., 1, building 2, 220072, Minsk, Belarus,
el.fendich@gmail.com*

The article examines the word-forming nest with the top “lime” in the modern Belarusian language. Ways of word formation of lexemes based on the root vap- are analyzed, semantics and functional features of these lexemes are investigated. The results of the study make it possible to reveal the main tendencies of word formation in the modern Belarusian language. The article is intended for students, university teachers, teachers of the Belarusian language and literature, and anyone interested in modern linguistics.

Keywords: word formation; word-forming potential; word-forming nest; affixation; root vap-.

Актуальнай задачай сучаснага мовазнаўства застаецца фіксаванне словаўтваральных магчымасцей лексем, а таксама «стварэнне новых слоў тымі ці іншымі спосабамі паводле існуючых у мове ўзораў» [1, с. 3]. Дасягненні апошніх гадоў пацвярджаюць цікавасць даследчыкаў да праблем супастаўляльнага словаўтварэння славянскіх моў («Славянская

дэрыватаграфія» [2]), функцыянальнага («Функцыянальныя аспекты словаўтварэння» [3]), тэрміналагічнага (А. І. Багдзевіч, А. А. Прыгодзіч, Г. Ф. Швед, Л. М. Мінакова), анамастычнага (М. В. Бірыла, В. П. Лемцюгова, В. В. Шур) і агульнага словаўтварэння (Л. А. Гадуйка, І. У. Каліцень, І. У. Кандрацень, С. В. Кавалёнак, П. У. Сцяцко, А. А. Лукашанец і інш.). На жаль, да гэтага часу ў беларускім мовазнаўстве існуе толькі 2 словаўтваральныя слоўнікі: «Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы» А. М. Бардовіча, М. М. Круталевіча, А. А. Лукашанца (2000) і «Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы» (2006), якія не апісваюць вялікую колькасць сучасных лексем. Пры гэтым, як адзначаў, Л. М. Шакун, словаўтваральныя сувязі паміж словамі могуць адлюстроўвацца ў розных тыпах слоўнікаў, у прыватнасці марфемным «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А. М. Бардовіча і Л. М. Шакуна, адваротным, слоўніку амонімаў «Слоўнік амонімаў беларускай мовы» В. Д. Старычонка, а таксама тлумачальным.

У якасці крыніцы даследавання словаўтваральнага гнязда з вяршыняй вапна быў выкарыстаны новы Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, які распрацоўваецца ў аддзеле лексікаграфіі і лексікалогіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы дае магчымасць выявіць словаўтваральныя сувязі паміж асобнымі словамі на падставе адсылак «Жан. да», «Незак. да», «Прысл. да», «Памянш.-ласк. да», «Зал. да», «Дзеянне паводле знач. дзеясл.» і інш., а таксама дзякуючы гнездавому размяшчэнню лексем у корпусе (напрыклад, вандраванне, вандравацца, вандраваць, вандровец, вандровішча, вандроўе, вандроўка, вындроўна і інш.).

Словаўтваральны патэнцыял слова вапна дастаткова вялікі, ён складаецца з 27 адзінак, аб'яднаных у адно словаўтваральнае гняздо. Аснова *вап-* з'яўляецца матываванай для утварэння назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Незалежна ад таго, што ў сучаснай беларускай мове ўжо не ўжываецца гістарычная лексема *вапа*, ад якой шляхам далучэння суфікса *-ьпа-* ўтварыўся назоўнік *вапна* [4, с. 55], у марфемнай будове слова **н-** вылучаецца як суфікс. Вытворныя словы утвараюцца шляхам афіксацыі і спосабам асноваскладання.

Прадставім словаўтваральнае гняздо ў выглядзе схемы:

→ Вап-н-ава-ць	→ Вап-н-ава-нн-е
	→ Вап-н-ава-н-ы
	→ вап-н-ава-цца
	→ вап-л-енн-е
→ Вап-і-ць	→ вап-л-ен-ы
	→ вап-енн-ы

Вап-н-а	→ Вап-ень	→ Вап-н-ішч-а
	→ Вап-н-як	→ вап-н-як-ов-ы
		→ вап-н-ярк-а
	→ Вап-н-оўк-а	→ Вап-ель-нік
	→ Вап-ельн-я	→ вап-ельн-ы
	→ вап-н-ав-ы	
	→ вап-н-ян-ы	
	→ вап-н-іст-ы	→ вапнагасільнік
	→ вап-н-а-абпаль-н-ы	
	→ Вапнагасільны	
	→ Вапназмяшчальны	
	→ вапнараскідвальнік /	
	вапнараскідальнік	

З прадстаўленых лексем можна вылучыць 3 групы слоў, падобнай сямантыкі. Першая група лексем утрымлівае ключавое значэнне – ‘здабыча вапны’. У гэтую групу ўваходзяць назоўнікі *вапельня, вапельнік, вапень, вапнішча, вапняк, вапнярка*, а таксама прыметнікі *вапенны, вапняковы, вапельны, вапнавы, вапняны, вапністы, вапнаабпальны, вапнагасільны, вапназмяшчальны*. Назоўнікі ўтвараюцца ад асновы *вап[н]*- шляхам далучэння суфіксаў:

-ішч- са значэннем месца, прасторы паводле таго, што знаходзіцца ці адбываецца на ёй: *вапнішча* ‘месца, дзе капаюць вапняк’. На Беларусі з даўніх часоў вапну атрымлівалі з валуноў карбанатных парод, здабывалі ў *вапнішчах* (з навук.).

-як- са значэннем сукупнасці прадметаў: *вапняк* ‘асадкавая горная парода, якая мае ў сабе вапну’: *На крутых сцёжках шмат плоскага камення-вапняку*. (Я. Брыль). У літаратурнай мове гэты тып малапрадуктыўны [5, с. 119].

-ярк-а са значэннем назвы прылад паводле іх прызначэння: *вапнярка* ‘яма або спецыяльная пасудзіна, у якой гасяць вапну’: *Пасля гашэння ўсе віды вапны разбаўляюць вадой да атрымання вапнавага малака, працэджваюць яго праз сіта і зліваюць у вапнярку* (з навук.).

-ень са значэннем назва рэчывага прадмета: *вапень* ‘тое, што і кальцый’: *Колькасць солей вапеню ў арганізме і крыві пры розных скурных захворваннях бывае рознай* (з навук.).

-ельн- са значэннем месца здзяйснення дзеяння: *вапельня* ‘печ для выпальвання вапны з вапняку’: *Потым трэба было вапну паліць, і дыр-*

эктар прамкамбіната загадаў пакінуць цагельню, а ў Наздрачунах рабіць вапельню (з навук.-папуляр.).

-ік са значэнне назва асобы па занятку: *вапельня → вапельн- ік* ‘рабочы, што здабывае вапняк, вапну’: У Гародні шырока былі прадстаўлены будаўнічыя спецыяльнасці – вапельнікі, мялоўнікі, кафельнікі, брукары, каменацёсы (з навук.).

Прыметнікі гэтай групы ўтвараюцца суфіксальным спосабам, пры дапамозе суфіксаў:

-ав-, -ян- са значэннем утрымліваць ў сабе тое, на што паказвае матываванае слова: *вапнавы* ‘звязаны з вырабам вапны; які ўтрымлівае вапну’: *Новагародак адкрыў ім сакрэт вапнавага раствору, цямянкi* (Л. Дайнека); *вапняны* ‘тое, што і вапнавы’: *Пяшчаны і вапняны суглінак, больш-менш вільготнае поле – аднаведная глеба* (з навук.).

-іст- са значэннем змяшчаць ў сабе тое, на што паказвае матываванае слова: *вапністы* ‘які змяшчае ў сабе вапну, мае прымесь вапны’: *Гіпс -- белае вапністае рэчыва.*

-н-, -енн- са значэннем прыкметы або ўласцівасці, якія адносяцца да прадмета, названаму зыходным словам: *вапенны* ‘які змяшчае ў сабе вапень’: *Пачалі вывазку вапеннага торфу, якога тут аказалася ўдосталь* (І. Гурскі); *вапна – вапельня – вапельны* ‘які мае адносіны да вапельні’: *Лявей і бліжэй да мястэчка суро́ва ўзнімалася вапельная гара* (З навук.-папул.).

-ов- са значэннем прыналежнасці да чаго-небудзь: *вапна – вапняк – вапняковы* ‘які мае ў сваім саставе вапняк; зроблены з вапняку’: *У белых плашчах, яны [пешыя] стаялі на бялёсай вапняковай зямлі, пад гарачым апошнім сонцам* (У. Караткевіч).

А таксама спосабам «асноваскладанне + суфіксацыя (-н-/ -льн-)»: *вапн-а-абпаль-н-ы, вапн-а-гасі-льн-ы, вапн-а-змяшча-льн-ы*: *вапнагасільная машына; вапнагасільная ўстаноўка; вапназмяшчальныя пароды; вапназмяшчальныя матэрыялы; вапназмяшчальны раствор* (з навук.).

Другая група ўключае ў сябе назоўнікі *вапнаванне, вапнараскідвальнік/вапнараскідальнік*, прыметнік *вапнаваны*, а таксама дзеясловы *вапнаваць, вапнавацца* са значэннем ‘уносіць у глебу вапну’, якія ўтвараюцца пераважна суфіксальным спосабам.

Пры дапамозе суфікса **-нн-**, які далучаецца да асновы дзеяслова незакончанага трывання *вапнав-а-ць* утвараецца абстрактны назоўнік *вапнаванне* з працэсуальным значэннем дзеяння: *Старшыня ўзрадаваўся: для падняцця ўраджайнасці кіслай глебы вапнаванне – самы лепшы сродак* (І. Гурскі).

Тэрмін *вапнараскідвальнік/вапнараскідальнік* утвараецца шляхам асноваскладання з далучэннем суфікса **-[ль]нік-** і мае значэнне ‘Механізм

для раскідвання вапны ў глебу'. Пры гэтым у рускай мове такія словы не маюць эквівалентаў. Параўнайце: *вапнараскідвальнік* (бел) – *разбрасыватель извести* (рус).

Прыметнік *вапнаваны* ўтвараецца ад асновы дзеяслова *вапнав-а-ць* з дапамогай суфікса **-н-** са значэннем прыкметы або ўласцівасці, якія адносяцца да дзеяння, названага матываваным словам 'палепшаны шляхам унясення вапны (пра глебу)': *Дзейнасць вапнавага ўгнаення ўзрастала на гадах карыстання* (з навук.).

Дзеяслоў незакончанага трывання *вапнаваць* утвараецца ад назоўніка *вапна* пры дапамозе суфікса **-ава-** са значэннем 'уносіць у глебу вапну': *Глебу пад бульбу ні ў якім разе нельга вапнаваць!* (СМІ). З дапамогай постфікса **-цца-** ўтвараецца дзеяслоў залежнага стану *вапнавацца* са значэннем дзеяння, якое ўтварае суб'ект: *Штогод вапнуецца каля 300 тыс. га кіслых глебаў* (з навук.).

Трэцяя група лексем звязана са значэннем 'пакрываць што-н. вапнай': *вапленне, вапноўка, вапіць, ваплены*. Спосаб словаўтварэння – суфіксальны.

Назоўнік *вапленне* і прыметнік *ваплены* ўтвараюцца ад асновы дзеяслова *вап-і-ць* ('пакрываць што-н. вапнай.') пры дапамозе суфікса **-енн-/-ен-** са значэннем працэсуальнасці дзеяння: *вапленне сцен і столі. Рабіць вапленне*. Фармант **-л-** разглядаецца як суфікс.

Тое ж значэнне назіраецца і ў лексеме *вапноўка* 'слой вапны нанесены на што-н', пры гэтым мадэль словаўтварэння іншая: аснова назоўніка *вапн-а* + суфікс **-оўка-**.

Мадэль утварэння дзеяслова *вапіць* наступная: да асновы назоўніка *вапн+а* далучаюцца суфікс асновы **-і-** і формаўтваральны суфікс **-ць-**.

Такім чынам, аналіз словаўтваральнага патэнцыялу караней дазваляе зразумець, як фарміруюцца словы ў мове, як яны эвалюцыянуюць і змяняюцца з часам. Гэта дапамагае вывучаць гісторыю слоў, іх паходжанне і развіццё, а таксама выяўляць заканамернасці і тэндэнцыі ў моўным развіцці. Так, у новым Тлумачальным слоўніку беларускай мовы адбылося пашырэнне словаўтваральнага гнязда за кошт ўтварэння новых тэрмінаў *вапнараскідвальнік/вапнараскідальнік, вапназмяшчальны, вапнагасільны, вапнагасільнік, вапнаабпальны*.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Шакун Л. М. Словаўтварэнне: вучэбны дапаможнік. Мінск : Выш. шк., 1978.
2. Славянская дэрыватаграфія // Нацыянальная акадэмія навук Беларусі; Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа; Беларускі камітэт славістаў; Камісія па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славістаў / нав. рэд.: А. А. Лукашанец. Мінск : Права і эканоміка, 2020.

3. Функцыянальныя аспекты словаўтварэння. Даклады IX Міжнароднай навукавай канферэнцыі Камісіі па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнародным камітэце славістаў. Мінск (Беларусь 9–14 кастрычніка 2006 г.) / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Мінск : Права і эканоміка, 2006.

4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. В / А. Я. Міхневіч, Р. В. Краўчук, І. І. Лучыц-Федарэц і інш.: рэд. В. У. Мартынаў. Мінск : Навука і тэхніка, 1978.

5. *Сцяцко П. У.* Беларускае народнае словаўтварэнне. Мінск : Навука і тэхніка, 1977.